

О. М. Черевченко (Умань)

Рецепція числової символіки в російській літературі „Срібної доби“

У сучасному літературознавстві все більше з'являється наукових розвідок, позначених увагою до проблеми символу та до питань, пов'язаних із функціонуванням символів у поетичному творі. У межах цього дослідження важливою є загальна теза про символізм поетичного слова як такого, що не залежить від приналежності поета до того чи іншого літературного напрямку або літературної течії. На початку ХХ століття, як свідчать численні дослідження, особливо актуалізується індивідуальний досвід поета у його (досвіду) проекції на культурну символіку взагалі, і числову символіку зокрема. **Актуальність даної теми** зумовлена також недостатньою вивченістю матеріалу, що стосується функціонування числової символіки у європейській літературі та російській поезії „срібної доби“.

Метою роботи є дослідження витоків та ідейно-сміслового змісту числової символіки у європейській літературі та російській поезії „срібної доби“, а також її інтерпретація у поетичних творах художників слова.

„Інтерпретація числової символіки у європейській поезії передбачає визначення певних можливих контекстів, що складають символічну традицію, – зазначає Р. Мних. – Видається, що таких контекстів буде чотири: юдейський, античний, слов'янський (фольклорно-міфологічний) і християнський. Звичайно, у різних літературах та у різних авторів ці традиції по-різному проявляються, часто доповнюючи одна одну [18, с.3].

У кожній з названих традицій існують загальні особливості числової символіки. Це, з одного боку, пов'язано з особливою „семіотичною актуальністю“ чисел першої десятки, котрі у давніх культурах були достатніми для орієнтації суспільства, а з іншого, – з виникненням календаря, спочатку місячного, а потім сонячно-місячного [8, с. 60].

У ряді випадків сакралізація певних чисел навіть співпадає у кожній зі згаданих культур. По-перше, майже у всіх народів сакральним змістом позначено число *три*. Як відзначають дослідники, зокрема Т. Гамкрелідзе та В. Іванов, це пов'язано із прийнятим для міфології поділом світу на „високий“ , „середній“ і „низький“ [9, с. 852], а також із традиційною уявою про три часи: минулий, теперішній і майбутній.

Зрозуміло, що так чи інакше значення згаданого числа набувало в ході культурної еволюції символічної глибини, яка закріпилася у поетичному слові; при цьому створений словом художній світ ніби структурно віддзеркалював світ навколишній, тому життя та вчинки міфологічних персонажів зазвичай співвідносилися з традиційною символікою. У руслі таких роздумів стають зрозумілими пояснення Володимира Проппа про наявність у російських народних казках „трьох царств і тридев'ятого царства, тридесятого государства“, що вони, „дають більш архаїчний матеріал, ніж грецький міф“ [20, с. 30; с. 286-287].

По-друге, щодо ситуації виникнення календаря, то майже у всіх народів на перший план висувається символічне значення числа *сім* – кількості днів тижня; числа *дванадцять* – як приблизної кількості місяців у році, та числа *тринадцять* – як винятку із загального точного ланцюга літочислення („продовжені“ роки, як правило, мали по тринадцять (12+1) місяців, один місяць додавався для ліквідації надлишку часу).

У трактуванні таких чисел, як *сім* чи *дванадцять*, зазначається, що „сім“ є числом, яке визначає групу божеств чи міфологічних персонажів, „сакральне значення числа „сім“ ґрунтується на наявності семи днів у тижні“; дослідники підкреслюють також, що число *сім* вживається у Біблії в значенні слова „часто“, а наявність семи кольорів веселки і семи нот музичної гами сприяла тому, що сімка стала символізувати повноту та досконалість, (своєрідним символом у цьому аспекті стала юдейська менора семисвічник).

Сакральне значення числа „дванадцять“ установлюється перш за все по „узгодженому свідченню архаїчних індоєвропейських ритуалів“, де

„дванадцять“ є числом основних частин, на які ділиться жертвна тварина при здійсненні обряду лікування людини“ [9, с. 854-855].

Наведені відомості стосовно символіки числа *дванадцять* як числа жертвовного дозволяють інтерпретувати у рамках цієї традиції число апостолів Христа, обраних Богом для жертви. Цей факт по-новому пояснює не тільки символічне значення числа апостолів, але й художню інтерпретацію цього числа у християнській культурній традиції (згадаймо його літературне втілення у поемі О. Блока „Дванадцять“).

У контексті сказаного, можна говорити про юдейське тло (маємо на увазі Старий завіт) слов'янських культур взагалі. Та якщо юдейська символіка як така в російській літературі, особливо в останнє десятиріччя, стала предметом докладних досліджень, то власне числова символіка в цьому аспекті майже не вивчена, хоча аналіз ряду поетичних текстів виявляє потенційно-сміслові можливості числової символіки для інтерпретації художнього світу твору та його (твору) життя в культурі. Як показують численні розвідки, спостереження та аналіз семантики числових символів не тільки розширює нашу уяву про ідейно-художній світ того чи іншого поетичного твору, але й при цьому стає необхідною складовою власне інтерпретації, адже базується на тлумаченні значень конкретних образів.

Юдейська традиція числової символіки притаманна творам В. Маяковського, О. Мандельштама, М. Цветаєвої, Б. Пастернака [10, с. 199]. Слід зауважити, що юдейська традиція у художній творчості часто поєднувалася з християнською традицією, бо вони мали спільне джерело – Старий завіт. Тому інтерпретація числової символіки в аспекті юдейських традицій постає складною, особливо у творах, котрі мають явно прохристиянську орієнтацію: юдейські традиції повністю християнізовані, „старозавітні числа“ сприймаються через ідейно-художній та символічний сенс Нового завіту.

Нарешті, ще одне важливе зауваження: саме в рамках давньоюдейської культурної традиції зароджується думка про символічну

рівність („символічну еквівалентність“) чисел „один“ і „три“ [22, с. 33]. Саме тому трійка в міфопоетичному мисленні починає асоціюватися з одиницею, що згодом знаходить своє кінцеве оформлення у християнському догматі про Святу Трійцю – „Бог єдиний у трьох іпостасях“ [6, с. 52].

Принципово новим етапом в історії символіки чисел стала античність. Тут вперше було здійснено таку рефлексію над числом, що вона повністю відокремила число від предмета (згадаймо, що у юдейській традиції символіка числа визначалася передусім символікою злічуваних предметів) і що почала надавати числам як таким ряд атрибутів: добрі і злі числа, дружні і недружні тощо. Про цю ситуацію розповідає Платон у тому розділі „Держави“, де йдеться про мистецтво лічби.

Зародження власне символіки чисел у античності пов'язане з іменем Піфагора та його школи, і часто символіка окремих чисел у європейській традиції має своїм коренем саме філософські ідеї піфагорейців. Піфагорейці вважали основними чотири перші числа арифметичного ряду: *одиницю, двійку, трійку і четвірку*. Сума цих чисел складає число *десять*, що його піфагорейці вважали ідеальним і приписували йому майже божественні атрибути: *десять*, за їх вченням, – це таке число, на яке можна „перевести“ усі речі і явища світу з його протилежностями.

У античній традиції *десятка – декада* позначена широтою символічних сенсів, і саме у піфагорейців вона стає священним числом. Як сума перших чотирьох чисел ($1+2+3+4=10$) вона була символом повноти космосу; в неї входить рівна кількість простих і складених чисел, парних і непарних. Відношення перших чотирьох чисел задають всі відомі консонантні інтервали – октаву ($1/2$), квінту ($2/3$), кварту ($3/4$), тому декада в античності була символом не тільки геометрично-просторової, а й музично-гармонійної повноти космосу. Поряд із названими числами в античності особливої символіки набуває *дев'ятка* як загальноприйняте число муз. Символіці чисел, пов'язаній з Музами, філософи та літератори в античності присвячували поеми та трактати [19, с. 173-177].

Саме в епоху античності стверджується містична символіка *трійки* як числа прокльонів та заклять, на відміну від християнської сакральної символіки цього числа. Витоки даних уявлень криються в піфагорейському вченні про особливу роль непарних чисел: трійка – перше непарне число в арифметичному ряді, як і перше „власне“ число. Одиниця була символом Космосу і символізувала „Єдине“, двійка була символом абсолютної неформленості, і синтез одиниці і двійки, тобто двійка, сформована за допомогою одиниці, стає принципом оформленості взагалі, тобто числом [19, с. 469]. Названі ознаки трійки зумовили те, що вона стає числом, котре найбільш до вподоби богам (як, зрештою, непарні числа взагалі); а оскільки із закляттями звертались до богів, то зрозуміло, чому потрійність мала при цьому магічно-сакральне значення.

Мотив „божественних чисел“ часто повторюватиметься європейськими поетами у різних варіантах та незмінним залишатиметься при цьому ідея про те, що саме числа репрезентують вищу реальність, і їх пізнання визначає проникнення у внутрішню суть речей. Вчення Піфагора про те, що „все є число“, „що елементи чисел є елементами усіх речей, і що весь світ в цілому є гармонією і числом“, уже в античності було предметом критики і різноманітних тлумачень, часто протилежних. Однак, саме у Піфагора знаходимо витоки двох найважливіших ідей в античній символіці чисел:

- 1) втілення у символіці чисел гармонії космосу;
- 2) співвіднесеність з числом етичних цінностей.

Підсумовуючи свої спостереження над текстами піфагорейців, Олексій Лосєв писав про суть піфагорейської символіки чисел таке: „Своим учением о числе пифагорейцы охватили все бытие. Пифагорейство – это учение: 1) о числах самих по себе или о богах как числах; 2) о космосе как числе; 3) о вещах как числах; 4) о душах как числах и 5) об искусстве как числе“ [15, с. 285].

Важливою віхою для розвитку античної філософії та символіки числа стало вчення Платона, що у ньому поняття числової гармонії розповсюджувалося на простір античного полісу та космосу. Як зазначав О. Лосєв, „число, по Платону, является тем, что выше всякого искусства и ремесла, выше всяких количественных операций и даже выше самого мышления“, „число есть само сущее, основа существующих вещей“ [16, с. 372]. При цьому саме число є основним структурним поняттям платонівської філософії, з якого виводяться інші категорії.

Об'єднуючи згадані протилежності, число таким чином стало гарантією і принципом гармонії, що вона „вообще возникает из противоположностей“ і є „соединением разнообразной смеси и согласием разнообразного“ [16, с. 290]. Класичним прикладом відображення індоєвропейської міфологічної символіки чисел стали поеми Гомера. Саме ці пам'ятники літератури на сьогодні скрупульозно вивчені щодо функціонування „числової символіки у художньому світі античності“. О. Лосєв у своїй „Історії античної естетики“, аналізуючи монографію Г. Жермена „Гомер і містика чисел“, підкреслював, що „из всех эстетических категорий, свойственных гомеровскому отношению к действительности, специальному и при том исчерпывающему анализу подвергалась категория числа“ [15, с. 192].

Майже всі дослідники античності підкреслюють той факт, що гомерівський епос, з одного боку, відображає індоєвропейську числову символіку, що для неї є характерним вживання числа не хаотично, а закономірно, суголосно визначеній сфері дійсності; а з іншого боку, вже в поемах Гомера виявилось характерне виключно для античності *естетичне* значення числа, значення принципів симетрії, і при цьому „число является одной из основных эстетических категорий и ещё задолго до пифагорейцев трактуется как принцип эстетической структуры и художественного оформления всего существующего“ [17, с. 194].

Вирішальний вплив на формування змісту числової символіки у європейському мистецтві мала християнська традиція. Вона увібрала як юдейські, так і античні джерела (передусім вчення Піфагора) і стала складовою європейської культури як культури християнської. Після прийняття християнства у числовій символіці, репрезентованій дохристиянськими віруваннями, поступово відбулися зміни. Язичницькі традиції числової символіки функціонують у поетичних текстах XX століття порівняно рідко, частіше згадані дві традиції накладаються одна на одну, торуючи дорогу для синтезу двох культур у поетичному символі.

Християнська числова символіка являє собою найбільш стійку лінію в європейській поетичній традиції. Це зрозуміло, так як у постантичну епоху європейська література розвивалася у сфері посиленого впливу християнської естетики. Найвидатніші християнські філософи і письменники присвячують свої праці проблемі символіки чисел [7, с. 67-123]. З'являються і художні твори, в яких числова символіка займає центральне місце; такою є „Поема про число сім“ німецького священника XII століття Арнольда.

Християнська числова символіка орієнтована в основному на текст Біблії, а у пізнішій традиції – на писання отців церкви. При цьому треба враховувати, що вся старозавітна символіка чисел сприймалася переважно у контексті числової символіки Нового завіту.

При вивченні та коментуванні християнської традиції у символіці чисел важливо пам'ятати, що одне і теж число у межах даної традиції може виражати протилежні символічні змісти, бути семантично амбівалентним. Так, наприклад, двійка може символізувати священну єдність (два Заповіти, дві іпостасі Ісуса Христа і т. п.), але може бути також і символом двох полярних чи несумісних речей (світло і тьма, добро і зло, праведники і грішники, життя і смерть, пекло і рай, метафора двох доріг тощо). Виходячи із наведених роздумів, інтерпретація числової символіки, орієнтованої на традиції християнської естетики, завжди буде залежати від конкретного

контексту, від мотивів і образів, котрі можуть „вивести“ за межі поетичного тексту, вказуючи на традицію.

Важливою особливістю християнської традиції у символіці чисел є переважне співвідношення числової символіки з двома сферами, які можна визначити як „позитивна“ і „негативна“. Перша обіймає все, що пов'язано з Богом, святістю, добром, друга пов'язана з диявольськими силами та їх проявом у житті людей.

Можна стверджувати, що у християнській числовій символіці немає смислів нейтральних по відношенню до цих двох полюсів, що вони (полюси) загалом виражають християнську концепцію світу та людини у ньому. Важливо підкреслити, що вона виражає принципову боротьбу добра і зла за долі людей, боротьбу, що продовжується віками.

Як уже згадувалося, інтерес до проблеми числа у поетів початку ХХ століття проявив себе в орієнтації на античну числову символіку, основу на ідеї гармонії світу. Певною мірою цей інтерес „стимулювався“ і розвитком та досягненнями точних наук, відкриттям загальних законів простору та часу, що у свою чергу теж ставало темою поезії.

Багато дослідників саме у символіці чисел вбачають певні „універсалії“, котрі єднають практично всі культури та релігійні традиції, репрезентуючи давні уявлення та особливості світобачення людини. Зауважимо, що у культурі ХХ століття спостерігається посилена увага до проблеми числа і числового символізму в царині філософії (Е. Кассіер, П. Флоренський, О. Шпенглер, А. Бергсон), не кажучи вже про дослідження в галузі міфології. У ситуації філософського осмислення феномену числа на перший план висуваються декілька важливих проблем, серед яких найважливішими, очевидно, є питання репрезентації чисел у мові, числовий символізм у міфології та власне математичне осмислення феномену чисел натурального ряду.

Зародження числових значень у мові Е. Кассіер, як і у випадку з просторовими відносинами, зводить до людського тіла і його частин; саме

тіло є моделлю для примітивних обчислень. У міфі зароджуються, за Е. Кассіроном, три аспекти власне міфологічного почуття числа, що воно приводить до сакралізації певних чисел. По-перше, це просторова орієнтація людини (і звідси – сакралізація четвірки як виразу чотирьох сторін світу); по-друге, це часова орієнтація, котра відобразилась у сакралізації трійки (як трьох часів – минулого, теперішнього та майбутнього) та сімки (сім днів тижня, сім планет, що регулюють кругообіг часу). І третій аспект, пов'язаний з сакралізацією теж трійки, це суб'єктивно-особистісне буття людини у потрібному зв'язку: „я“, „ти“ і „він“. Зазначена тут „потрійність“ відображається, як вважає дослідник, перш за все у структурі мови [21, с. 163-173].

Інші аспекти числового символізму репрезентує перший розділ („Про смисл чисел“) основної філософської праці Освальда Шпенглера „Присмерки Європи“. Вчений так визначає своє ставлення до числового символізму (цитую російський переклад): „Каждая философия росла до сих пор в связи с соответствующей математикой. Число есть символ казуальной необходимости. В качестве понятия о Боге оно содержит последний смысл мира как природы. Поэтому существование чисел можно назвать мистерией, и религиозному мышлению всех культур не остался чужд его отпечаток... То, что выражается в мире чисел, но не в одной только его научной формулировке, есть стиль души... Не существует и не может существовать никакого числа в себе. Есть множество миров чисел, так как есть множество культур. Мы обнаруживаем индийский, арабский, античный, западный тип математического мышления и вместе тип числа“ [24, с. 205-208].

Як бачимо, із запропонованої вище об'ємної цитати, числа в концепції О. Шпенглера символізують перш за все той чи інший тип культури, являючись ніби найсуттєвішою константою даної культурної парадигми. Символічні значення чисел О. Шпенглер розглядає при конкретному аналізі окремих типів культур, опираючись при цьому на певну числову символіку, що вона вже стала традиційною: античну, християнську і т.п.

Нарешті, концепція числового символізму П. Флоренського являє собою спробу систематизації і поєднання, з одного боку, досягнень математики у ХХ столітті (теорії чисел у першу чергу), а з іншого боку – релігійно-містичного сенсу числових символів. Саме тому ідеї Флоренського стосовно символіки чисел є необхідним матеріалом для кореляції при дослідженні ліричних творів перш за все російських поетів-символістів та їх послідовників.

Коли йдеться про втілення у числовій символіці просторово-часової організації художнього твору, то слід зауважити, що література ХХ століття знає досить складні літературні тексти, що актуалізують числовий символізм такого типу. Тут часто числова символіка відображає не тільки певні міфопоетичні уявлення про світ та будову космосу (котрі за суттю є архетипічними), але й свідому орієнтацію автора на чітко визначені типи символів.

У межах нашого дослідження вивчення античної символіки та її зв'язків з ідеєю гармонії космосу видається особливо важливим, бо у багатьох поетів ХХ століття числові образи репрезентовані в руслі саме цієї традиції. Досить яскраво вона проявила себе у поезії російських символістів, які дуже часто у своїх віршах співали гімни числам. При цьому числова символіка представлена найбільш абстрактно, бо перед нами не символічна наповненість визначених чисел, що ґрунтується на традиційній семантиці, а образ числа як такого, оспівування феномену числа взагалі. Для європейської культурної традиції антична символіка числа була перш за все втіленням ідеальної пропорції світу.

Згадаймо принагідно, що пропорція і відповідності були однією з основоположних ідей європейського символізму, про що йдеться у класичному вірші Шарля Бодлера „Відповідності“: *„Всі барви й кольори, всі аромати й тони/ Зливаються в можуть єдиного єства./ І зрівноважують їх вимір і права /Взаємного зв'язку невидимі закони“* [4, с. 40].

Для згаданого „числового“ контексту ідейно-художніх пошуків російських символістів програмним може бути вірш Валерія Брюсова „Числа“: *Мечтатели, сибиллы и пророки/ Дорогами, запретными для мысли,/ Проникли – вне сознания – далёко,/ Туда, где светят царственные числа./... Вам поклоняюсь, вас желаю, числа!* [5, с. 133].

На античну традицію вказує епіграф вірша – слова Піфагора про могутність чисел і здатність людини пізнати цю могутність: *„не только в жизни богов и демонов раскрывается могущество числа“*. Вірш Валерія Брюсова виражає ідею проникнення в тайни світу за допомогою чисел, тому ліричний герой вірша складає славу числам. Принагідно зазначимо, що у даному поетичному тексті проявляється і згадана вище антична традиція. З другого боку, поет передає й іншу античну традицію, пов'язану не з конкретним світом речей, а з абстрактною числовою символікою, числа – *„свободные, бесплотные, как тени“*. Для Брюсова лише мрійники, сивілли і пророки змогли проникнути у світ чисел, що знаходиться за межами свідомості, тому і шляхи до нього лежать за межами людської думки. Числа для поета виявилися мостом („связующей радугой“) між думкою („раздумиями“) і поезією („вершинами вдохновения“).

Захоплення містикою чисел поєднувалося у Брюсова з постійним захопленням точними науками, особливо математикою (додамо у дужках, що у автобіографії Брюсов писав: *„Я всегда любил непобедимую логику математики“*). До речі, Владислав Ходасевич у своїх спогадах про Брюсова „зауважував: *„Процесс вычисления доставлял ему (Брюсову) удовольствие. В шестнадцатом году он мне признавался, что иногда „ради развлечения“ решает алгебраические и тригонометрические задачи по старому гимназическому задачнику. Он любил таблицу логарифмов. Он произнёс целое „похвальное слово“ той главе в учебнике алгебры, где говорится о перестановках и сочетаниях. В поэзии он любил тоже „перестановки и сочетания“* [5, с. 587].

Повертаючись до проблеми числової символіки у творчості російських символістів, зауважимо, що із символом числа (як можливістю обчислити, порахувати) була пов'язана в естетиці символізму ідея пізнання світу як його (світу) „обчислення“. Ці думки, наприклад, висловлювались В. Брюсовим у відомому вірші „Халдейский пастух“.

У даному випадку в поетичних образах поетом виражена давня ідея про те, що пізнання, проникнення у суть речей можливе за допомогою числа та імені. У естетиці символізму філософія імені та числа посідала особливе місце, бо, як вважали символісти, саме в числі та в „імені скриті таємниці світу. Підтвердженням цих думок можуть бути слова із програмного вірша В. Іванова „Явная тайна“: „ *И возжелал я вспомнить лад напевный/ И славить мир. Но сердце берегло/ Свой талисман, мне вверенный царевной,/ – Дар Ариаднин: Имя и Число*“ [11, 128].

Звідси стає зрозумілим тотальний інтерес символістів до глобальних проблем мови, до етимології (наукової та власне поетичної), до проблем імені та числа. Достатньо згадати дослідження таких російських філософів початку ХХ століття, як Олексій Лосєв та Павло Флоренський.

У руслі сказаного набуває нового пояснення таке часте вираження „науково-поетичних“ концепцій імені та числа, мови та лічби у віршовій практиці символістів.

Набагато складнішим є звернення до античної традиції числового символізму у віршах Осипа Мандельштама. Образ чисел у поезії Мандельштама функціонує і набуває символічних значень тільки у загальній системі мандельштамівської поетики, на перехресті тих традицій, які є суттєвими для поета. Античність посідає тут одне з чільних місць.

Для згаданої античної традиції, що її успадковували та творчо переосмислювали європейські поети, одним із характерних мотивів була ідея Піфагора про вираження у числі гармонії світу. Витоки такої уяви – у зв'язку давньої функції Аполлона як бога зміни сезонів місячного календаря (згадаємо, що кожна фаза місяця триває сім днів). Не випадково тому день

народження цього бога святкувався кожен місяць (у Спарті щомісячно святкувався молодий місяць як час народження Аполлона). Із символікою сімки пов'язувалась звичайно семиструнність кефари Аполлона, більш того, Аристофан називає Аполлона навіть „Семиричник“ [у комедії „Жінки на святі Фесмофорій“].

Всі наведені приклади античної символіки чисел мали на європейську поетичну традицію набагато менший вплив, ніж антична ідея числової гармонії космосу. Гармонія чисел була в античній концепції культури гарантією загальної гармонії світу. Саме тому Платон так високо цинив геометрію як науку, що дає, поряд з теорією музики і теоретичною астрономією, навик мислення про ідеальні предмети. І у своїй загальній концепції платонівська філософія гармонії ґрунтувалась на уяві, що музично-гармонійна будова космосу являє собою відповідність музично-гармонійній будові людської душі і держави.

У російській поезії в цьому відношенні вже хрестоматійним став блоківський образ – „*жар холодних чисел*“ („Скифы“). Оксюморонне семантичне поле даного символу створює можливості для різних інтерпретацій: від контекстів античності до культурологічних теорій ХХ століття („холодних“ і „гарячих“) типів культур. Другий класичний приклад – образ числа у вірші Миколи Гумільова „Слово“. Ідейно-естетична концепція вірша побудована на протиставленні слова і числа.

Стосовно символіки числового образу у поетичному творі треба враховувати той факт, що у більшості випадків інтерпретація ускладнюється тим, що на символіку конкретного числа (трійки, четвірки, сімки і т.п.) „накладається“ символіка художнього образу. Наведені приклади свідчать, наскільки складною є інтерпретація числової символіки у художньому творі і наскільки вона передбачає взаємозв'язок і цілісний підхід до поетичного твору. При інтерпретації числової символіки у поетичних творах закономірно виникає питання про не випадковість (чи випадковість) наявності того чи іншого числа у тексті. Усі перелічені аспекти числового символізму

набувають значення лише у рамках певної культурної традиції, котра не може бути випадковою, бо визначається цілісністю образного світу твору. Дослідник, як і читач взагалі, не може інтерпретувати числовий символізм твору, виходячи з власної ерудиції чи обізнаності.

Література

1. Абеляр П. О числе // Вопросы философии. – 1992, №3.– С.171–172.
2. Аверинцев С. С. Символ // Краткая литературная энциклопедия.– М.: Советская энциклопедия, 1971. – Т.6. – С. 826–831.
3. Белов СВ. Роман Ф.М. Достоевского „ Преступление и наказание“. Комментарий. – М.: Просвещение, 1985. – 240 с.
4. Бодлер Ш. Поезії: Пер. з франц. – К.: Дніпро, 1989. – 357 с.
5. Брюсов В. Собрание сочинений: В 7 т./ М.: Художественная литература, 1973. – Т.1. – 672 с.
6. Булгаков СП. Философский смысл троичности // Вопросы философии.– 1989. – №12. – С. 90–96.
7. Бычков В. В. Зарождение средневековой эстетики числа и ритма // Философия искусства в прошлом и настоящем. – М.: Искусство, 1981.– С.67–123.
8. Володомонов Н.В. Календарь: прошлое, настоящее, будущее.– М.: Наука, 1987. – 80 с.
9. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: В 2 т./ Тбилиси, 1984.–Т.2: Символика чисел и следы архаичного индоевропейского календаря.– С.850-855.
10. Генералова Н.П. Проблема точности в литературоведении и понятие символического образа // Методологические вопросы науки о литературе. – Л.: Наука, 1984. – С. 199-217.
11. Иванов В.И. Стихотворения. Поэмы. Трагедия. – СПб.: Академический проект, 1995.- Кн.2. – 432 с.
12. История зарубежной литературы. Средние века. Возрождение.–

М.: Высшая школа, 1978.– 527 с.

13. Качуровський І. Строфіка: Підр. для студ. філолог. факультетів вищих навч. закладів. – К.: Либідь, 1994.– 272 с.

14. Лосев А. Ф. Символ // Философская энциклопедия: В 5 т./ М.: Советская энциклопедия, 1970. Т.5. – С. 10-11.

15. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранняя классика.– М.: АСТ, 2000. – 624 с.

16. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон.– М.: АСТ, 2000.– 846 с.

17. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: Искусство, 1976. – 367 с.

18. Мних Р. В. Містичні аспекти числової символіки в українській літературі //Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія літературознавство. – Харків, 1997. – С. 1– 6.

19. Плутарх. Застольные беседы.– Л.: Наука, 1990. – 592 с.

20. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Издательство ленинградского университета, 1986. – 366 с.

21. Свасьян К. А. Философия символических форм Э. Кассирера. Критический анализ. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1989. – 238 с.

22. Степанов Ю. С., Проскурин С.Г. Константы мировой культуры. Алфавиты и алфавитные тексты в периоды двоеверия. – М.: Наука, 1993.– 159 с.

23. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследование в области мифопоэтического. Избранное. – М.: Издательская группа „Прогресс“, 1995. – 624 с.

24. Шпенглер О. Закат Европы. – М.: Мысль, 1993.– Т.1: Гёштальт и действительность.– 663 с.

25. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Renaissan.se IV, 1991.– 304 с.